पा.मु. ३०७ नागरिक शिक्षाको लागि विद्यालय तहमा गरिएका प्रयासहरू - पुष्पा राई २०६८

नागरिक शिक्षाको लागि विद्यालय तहमा गरिएका प्रयासहरू

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र संकाय, स्नातकोत्तर तह, दोस्रो वर्ष,
पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन विशिष्टिकरण विषयको आंशिक
आवश्यकता पूरा गर्न तयार गरिएको
शोधप्रतिवेदन

शोधकर्ता
पुष्पा राई
परीक्षा रोल नं. :– २८००९१/०६६
त्रि.वि. दर्ता नं.:९– १–९–९८६–२०००

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र सङ्काय, केन्द्रीय विभाग
(पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन शिक्षण विभाग)
कीर्तिपुर,काठमाण्डौ
२०६८

सिफारिस पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र संकाय, केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर, काठमाडौं, स्नातकोत्तर तह, दोस्रो वर्ष, पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन विशिष्टिकरण विषयका छात्रा पुष्पा राईले **"नागरिक शिक्षाका लागि विद्यालय तहमा गरिएका प्रयासहरू"** शीर्षक शोध प्रतिवेदन लेखन कार्य मेरो निर्देशनमा पूरा गर्नु भएकोले आवश्यक मूल्याङ्कनको लागि सिफारिस गर्दछु ।

....

उप प्रा. शिवराज बढु

(शोध निर्देशक)

मिति : २०६८/०३/२४/०६

स्वीकृति पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र संकाय, केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर, काठमाडौं, स्नातकोत्तर तह, दोस्रो वर्ष, पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन विशिष्टिकरण विषयका छात्रा पुष्पा राईले **"नागरिक शिक्षाका लागि विद्यालय तहमा गरिएका प्रयासहरू"** शीर्षकमा तयार गर्नु भएको शोधप्रतिवेदन आवश्याक सिफारिसका साथ स्वीकृतिको लागि मूल्याङ्कन समितिमा पेश गर्नु भएकोले स्वीकृति प्रदान गरिएको छ ।

मूल्याङ्कन समिति	**हस्ताक्षर**
सह प्रा. नारायण बस्नेत (विभागीय प्रमुख)	....
उप प्रा. शिवराज वढु (शोध निर्देशक)	....
उप प्र.किरणराम रञ्जितकार (बाह्य परिवेक्षक)	....

मिति : २०६८/०३/३१/०६

कृतज्ञताज्ञापन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र संकाय, पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन विभाग अन्तर्गत स्नातकोत्तर दोस्रो वर्षको पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन विषयको ५९८ पाठ्यांशको प्रयोजनका लागि **"नागरिक शिक्षाको लागि विद्यालय तहमा गरिएका प्रयासहरू"** शीर्षकको शोधपत्र तयार गरेको छु । यस शोधपत्र अध्ययन र लेखनका अवसर प्रदान गर्नु हुने पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन विभागका पूर्वविभागीय प्रमुख प्रा.डा. तीर्थराज पराजुली र बर्तमान विभागीय प्रमुख सह प्रा. नारायण बस्नेतज्यू प्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । यस अध्ययन कार्यको प्रारम्भदेखि अन्त्यसम्म आफ्नो अमूल्य समय दिई मैत्रीपूर्ण वाताबरणका साथ आवश्यक सरसल्लाह र सुझाव सहित मार्गनिर्देशन प्रदान गर्नुहुने श्रद्धेय गुरु उप प्रा. शिबराज बढु प्रति अन्तरात्मदेखि नै कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । समय–समयमा विभिन्न सल्लाह, सुझाव प्रदान गर्नुहुने अन्य गुरुहरू उप प्रा. किरणराम रञ्जितकार, उप प्रा. यशोधरा पन्त, उप प्रा. विश्वबाला थापा प्रति पनि हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्न चाहन्छु ।

शिक्षाको ज्योति बाल्नमा उत्प्रेरणा प्रदान गर्दै यहाँ सम्म ल्याउनु हुने मेरा आदरनीय पिता दिलप्रसाद राई, ममतामयी माता पर्किमाया राई प्रति कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । त्यस्तै मेरो प्रगतिमा सदासाथ र उत्प्रेरणा प्रदान गर्नु हुने आदरणीय दाजु राजकुमार राई, मामा उत्रकुमार राई र माइजू प्रेमकुमारी राई प्रति पनि कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । अध्ययनका क्रममा मलाई प्रयाप्त हौसलाका साथे जीवनका हर पाइलामा आइपरेका अप्ठ्यारा र तगाराहरूसँग जुध्दै सुख-दुःखमा साथ दिनुहुने मेरा जीवन संगी शुकराज राई प्रति आभार व्यक्त गर्दछु ।

मलाई हरपल प्रगति र सफल्ताको बाटो देखाइ रहनु हुने दिदी शान्तीदेवी राई प्रति विशेष आभार प्रकट गर्दछु । शोध कार्यका लागि आबश्याक सूचना संकल गर्न विशेष सहयोग प्रदान गर्ने मेरो सहपाठी साथी साजन योगी र देविका दिदीलाई विशेष भन्याबाद ज्ञापन गर्दछु । मेरो शोधकार्यमा प्रत्यक्ष सहयोग प्रदान गर्नु हुने मेरा सहपाठी मित्रहरू जानकी ओझा, रूपा वि.क., चोभा मल्ल, कमल प्रसाद न्यौपाने, रविन्द्र सुवेदी, राजेन्द्र खाँती लगाएत अन्य सम्पूर्ण सहपाठी मित्रहरूप्रति धन्यबाद व्यक्त गर्दछु ।

यस अध्ययन सम्पन्न गर्ने क्रममा आवश्यक सूचना उपलब्ध गराई सहयोग पुऱ्याउनु हुने पूर्वाञ्चल विकास क्षेत्र, कोशी अञ्चल, धनकुटा जिल्ला अन्तर्गत पर्ने फाक्सिब गा.वि.स मा सञ्चालित सीतादेवी माध्यामिक विद्यालयका प्र.अ.खेल बहादुर लिम्बु र सहायक प्र.अ. गोपाल भण्डारी र मारेककट्टहरे गा.वि.स मा सञ्चालित धर्मोदय उच्च माध्यमिक विद्यालयका प्रधानाध्यापक, शिक्षकहरू, विद्यार्थीहरू, विद्यालय व्यवस्थापन समितिका अध्यक्ष र स्रोतव्यक्तिहरूमा धन्यवाद ज्ञापन गर्न चाहन्छु ।

अन्तमा शोधपत्र टङ्कन गरी सहयोग पुऱ्याउने सुनेश फोटोकपि एण्ड कम्प्युटर सर्भिसका सुनेश श्रेष्ठलाई पनि धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

पुष्पा राई

शोधसार

समाजमा आफ्नो अधिकारका साथसाथै कर्तव्य र दायित्वप्रति सचेत भई नागरिकको भूमिका निर्वाह गर्न सहयोग गर्ने शिक्षा नै नागरिक शिक्षा हो । नागिरिक शिक्षाले विद्यार्थीलाई व्यक्तिगत कर्तब्य, अधिकार, जिम्मेवारी, स्वतन्त्रता, समानता र सामाजिक न्यायप्रति सचेत बनाउनु पर्दछ । समाजको मूल्यमान्यता, समाजको विशेषता, समय र परिस्थिति अनुसार नागरिक शिक्षा पनि फरक हुन्छन् । यस अध्ययनका उद्देश्यहरू नागरिक शिक्षासंग सम्बन्धित मूल्यमान्यताहरू पहिचान गर्नु , नागरिक शिक्षाका लागि पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तकमा समावेश गरिएका विषयवस्तुहरू र विद्यालयमा भइरहेको क्रियाकलापहरू पहिचान गर्नु, रहेको थियो । यस अध्ययनमा स्थलगत सर्वेक्षण गरी वर्णनात्मक ढाँचाको प्रयोग गरिएको थियो । यो अध्ययनमा पूर्वाञ्चल विकास क्षेत्र, कोशी अञ्चल, धनकुटा जिल्ला अन्तर्गत पर्ने मारेककट्टहरे गा.वि.स मा सञ्चालित धर्मोदय उच्च माध्यमिक विद्यालय र फाक्सिब गा.वि.स मा सञ्चालित सीतादेवी माध्यामिक विद्यालयका प्रधानाध्यापकहरू, शिक्षकहरू, विद्यार्थीहरू, विद्यालय व्यवस्थापन समितिका अध्यक्षहरू र स्रोतव्यक्तिलाई सूचानादाताको रूपमा समावेश गरिएको थियो । यस अध्ययनमा खुल्ला अन्तर्वार्ता, खुल्ला प्रश्नावली र लक्षित समूह छलफल जस्ता औजारहरू प्रयोग गरिएको थियो ।

यस अध्ययनका लागि छनौट गरऐको सूचनादाताहरूको विचार र विभिन्न साहित्यको अध्ययन अनुसार नैतिकवान, असल व्यवहार, शिष्ट व्यवहार, मित्रवत् व्यवहार, सकारात्मक विचार, समा सहभागिता, नेतृत्व सीपको विकास, पक्षपात रहित, सृजनशील, चेतनशील, विश्वासी, जिम्मेवार, चरित्रवान, सभ्य, सहयोगी, सेवाको भाव जस्ता असल नागरिकका विशेषताहरू, समाजका नीति, नियमहरू, र विद्यालयका आचारसंहिताहरू नागरिक शिक्षाका मूल्यमान्यताहरू हुन् भन्न सकिन्छ । विद्यालयमा पढाई भइरहेको नेपाली, सामाजिक अध्ययन, विज्ञान, अर्थशास्त्र, अंग्रेजी, स्वस्थ्य जनसंख्य तथा वाताबरण शिक्षा नागरिक शिक्षासंग सम्बन्धित पाठ्यांशहरू हुन । विद्यालय पाठ्यक्रममा भएको विषयवस्तुहरू अनुशासन, दैनिक प्राथना, पोशाक, समयको पालना र प्रयोग, अतिरिक्त क्रियाकलाप, सरसफाइ, कर्तब्य पालनाहरू हुन । प्राथनाको साथ कक्षागीत गायन,

कक्षाकोठा सरसफाइ, कक्षाकोठा व्यवस्थापन र सजावटमा विद्यार्थीको सहभागिता कक्षाभित्रका क्रियाकलापहरू हुन । खेलकूद, शैक्षिक भ्रमण, वृक्षारोपन क्रियाकलाप, पुरस्कार वितरण कार्यक्रम, नाटक लेखन र प्रर्दशन, फूलवारी निर्माण र गोडमेल र विभिन्न प्रतियोगिताहरू कक्षा बाहिरका क्रियाकलापहरू हुन । नागरिक शिक्षा विषय विद्यालयहरूमा ऐच्छिक विषयको रूपमा राखिएको

पाइयो । नागरिक शिक्षासंग सम्नन्धित विषयवस्तुहरू विभिन्न विषयहरूसंग पनि एकिकृत गरेर अध्यापन गराइएको पाइयो ।

अन्तमा विद्यालयमा नागरिक शिक्षाले समाजको मूल्यमान्यता निर्माण र विकासमा सहयोग पुऱ्याइरहेको हुन्छ, भन्न सकिन्छ । राष्ट्रियता, प्रजातन्त्र, स्वतन्त्रता, सहिष्णुता, समानता, न्याय, मानवता, नैतिकता, सत्यता, शान्ती, सुरक्षा, आपसी सम्मान,सदभाव, सामाजिक एकता, वाहुलबाद, समाजबाद, अधिकार र कर्तब्यहरू जस्ता महत्वपूर्ण मूल्यमान्यताहरू नागरिक शिक्षासंग सम्बन्धित छन् भन्न सकिन्छ । त्यसै गरी असल नागरिकसंग सम्वन्धित सचेतना कार्यक्रमहरू संचालन गर्नुपर्ने देखिन्छ । यस अन्तर्गत अधिकार र कर्तव्यप्रति सुसुचित हुने, नियमको पालना गर्ने र नियमहरूमा शान्तिपूर्ण रूपमा सुधार गर्ने प्रक्रियामा सहभागी हुने कार्यहरू हुनुपर्दछ । यसका लागि विद्यालयमा नागरिक शिक्षा विषय पढाउनु पर्ने देखिन्छ । विषयअनुसार कक्षा क्रियाकलापहरू, अतिरिक्त क्रियाकलापहरू, सामूहिक कार्यहरूमा सहभागीता जस्ता क्रियाकलापहरूमा जोड दिनुपर्ने देखिन्छ ।

विषयसूची

सिफारिस पत्र I
स्वीकृति पत्र II
कृतज्ञता ज्ञापन III
शोधसार IV
विषयसूची VI
तालिकासूची X

परिच्छेद एक

परिचय

१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि १
१.१.१ अध्ययनको सन्दर्भ १
१.१.१.१ नागरिक शिक्षाको परिचय १
१.१.१.२ नेपालमा नागरिक शिक्षाको विकासक्रम ३
१.१.२ अध्ययन क्षेत्रको पृष्ठभूमि ५
१.२ समस्याको कथन ५
१.३ अध्ययनको महत्त्व ७
१.४ अध्ययनको उद्देश्य ८
१.५ अध्ययनको सीमा ९
१.६ सम्वन्धित शब्दावलीको परिभाषा ९

परिच्छेद दुई

पूर्वसाहित्यको अध्ययन

२.१ सैद्धान्तिक साहित्यको समीक्षा १०
२.२ विषयगत साहित्यको समीक्षा ११
२.३ अन्तराष्ट्रिय साहित्यको समीक्षा १३
२.४ अध्ययनको अवधारणात्मक खाका १७

परिच्छेद तीन

अध्ययन विधि

३.१ अध्ययनको ढाँचा १८

३.२ नमूना छनौट १९

३.२.१ क्षेत्र छनौट १९

३.२.२ विद्यालय छनौट १९

३.२.३ प्रधानाध्यापक छनौट १९

३.२.४ शिक्षक छनौट १९

३.२.५ विद्यार्थी छनौट १९

३.२.६ सोत व्यक्ति छनौट २०

३.२.७ विद्यालय व्यवस्थापन समितिको अध्यक्ष छनौट २०

३.३ अध्ययनको साधन निर्माण २०

३.३.१ शिक्षकको लागि खुल्ला प्रश्नावली निर्माण २०

३.३.२ विद्यार्थीको लागि खुल्ला प्रश्नावली निर्माण २०

३.३.३ सोत व्यक्तिको लागि खुल्ला प्रश्नावली निर्माण २१

३.३.४ लक्षित समूह छलफल निर्देशिका निर्माण २१

३.३.५ प्रधानाध्यापकको लागि खुल्ला अन्तरर्वाता निर्देशिका निर्माण २१

३.३.६ विद्यालय व्यवस्थापन समिति अध्यक्षको लागि अन्तरर्वाता निर्देशिका निर्माण २१

३.३.७ दस्तावेज अध्ययन निर्देशिका निमार्ण २२

३.३.८ साधनहरूको बैधता निर्धारण २२

३.४ सूचना संकलन प्रक्रिया २२

३.५ सूचनाको बैधता निर्धारण २२

३.६ नैतिकताका पक्षहरू २२

परिच्छेद चार

सूचनाको विश्लेषण र व्याख्या

४.१ नागरिक शिक्षासंग सम्बन्धित मूल्यमान्यताहरू २३

४.१.१ असल नागरिकका विशेषताहरू २३

४.१.२ विद्यालयमा भएका आचारसंहिताहरू २५
४.१.३ आचारसंहिता निर्माण गर्दा ध्यान दिनपुपर्ने कुराहरू २८
४.२ नागरिक शिक्षासंग सम्बन्धित विषयवस्तुहरू २९
४.२.१ विद्यालयमा पढाइ भइरहेको पाठ्यांश र विषयवस्तुहरू २९
४.२.२ पाठ्यांशमा तोकिएको बाहेक विद्यालय विषयवस्तुहरू ३०
४.२.३ नागरिक शिक्षा प्रदान गर्न विद्यालयले जोड दिनु पर्ने विषयवस्तुहरू ३२
४.२.४ नागरिक शिक्षाका विषयवस्तुलाई प्रभावकारी बनाउने उपायहरू ३३
४.३ विद्यालयमा भइरहेको क्रियाकलापहरू ३४
४.३.१ कक्षाभित्रका क्रियाकलापहरू ३४
४.३.२ कक्षा बाहिरका क्रियाकलापहरू ३६
४.३.३ विद्यालयले गर्नुपर्ने क्रियाकलापहरू ३७

परिच्छेद पाँच

प्राप्ति, निष्कर्ष तथा सुझावहरू

५.१ मूख्य प्राप्तिहरू ३९
५.१.१ नागरिक शिक्षासँग सम्बन्धित मूल्यमान्यताहरू ३९
५.१.२ नागरिक शिक्षासँग सम्बन्धित विषयवस्तुसम्बन्धी प्राप्ति ४०
५.१.३ क्रियाकलाप सम्बन्धी प्राप्तिहरू ४१
५.२ निष्कर्षहरू ४२
५.३ सुझावहरू ४४
सन्दर्भ सामग्री
अनुसूचीहरू
अनुसूची १ - शिक्षकको लागि निर्माण गरिएको प्रश्नावली
अनुसूची २ - विद्यार्थीको लागि निर्माण गरिएका प्रश्नावली
अनुसूची ३ - सोत ब्यक्तिको लागि निर्माण गरिएका प्रश्नावली
अनुसूची ४ - लक्षित समूह छलफल लागि निर्माण गरिएका निर्देशिका
अनुसूची ५ - प्रधानाध्यापकको लागि निर्माण गरिएका अन्तरर्वाता निर्देशिका
अनुसूची ६ - विद्यालय व्यवस्थापन समिति अध्यक्षको लागि निर्माण गरिएका अन्तरर्वाता निर्देशिका

अनुसूची ७. - शिक्षकले पालना गर्नुपर्ने आचारसंहिता सम्बन्धी सूचनादाताहरूको प्रतिक्रिया
अनुसूची ८ - शिक्षक र विद्यार्थी दुबैले पालना गनुएपर्ने आचारसहिता सम्बन्धी सूचनादाताहरूको प्रतिक्रिया
अनुसूची ९ - विद्यालयमा पढाइ भएको पाठ्यांश र विषयबस्तुहरू सम्बन्धी सूचनादाताहरूको प्रतिक्रिया
अनुसूची १० - नागरिक शिक्षासम्न्धी विषयवस्तुलाई प्रभावकारी बनाउन उपायसम्बन्धी सूचनादाताहरूका प्रतिक्रिया
अनुसूची ११ - नागरिक शिक्षा प्रदान गर्न विद्यालयले सुधार गर्नुपर्ने क्रियाकलाप सम्बन्धी सूचनादाताहरूको प्रतिक्रिया
अनुसूची १२ - प्रधानाध्यापकहरूको नामावली
अनुसूची १३ - शिक्षकहरूको नामावली
अनुसूची १४ - प्रश्नावलीको लागि छनौट गरिएका विद्यार्थीहरूको नामावली , लक्षित समूह छलफलका लागि छनौट गरिएका विद्यार्थीहरूको नामावली
अनुसूची १५ - स्रोत व्यक्तिको नामावली
अनुसूची १६ - विद्यालय व्यवस्थापन समिति अध्यक्षको नामावली
अनुसूची १७ - अध्ययनका औजारहरू निर्माणका लागि खाका

तालिका सूची

तालिका ३.१	-	अध्ययनको ढाँचा	१८
तालिका ४.१	-	असल नागरिकका विशेषता सम्बन्धी प्रतिक्रिया	२४
तालिका ४.२	-	विद्यार्थीले पालना गर्नुपर्ने आचारसंहिता सम्बन्धी सूचनादाताहरूको प्रतिक्रिया	२६
तालिका ४.३	-	आचारसंहिता निर्माण गर्दा ध्यान दिनुपर्ने कुराहरू सम्बन्धी सूचनादाताहरूको प्रतिक्रिया	२८
तालिका ४.४	-	पाठ्यांशको बाहेक विद्यालय वातावरणको पाठ्यक्रममा भएको विषयबस्तुहरू सम्बन्धी सूचनादाताहरूको प्रतिक्रिया	३१
तालिका .४.५	-	विद्यालयले जोड दिनुपर्ने विषयवस्तुहरू सम्बन्धी सूचनादाताहरूको प्रतिक्रिया	३२
तालिका ४.६	-	कक्षाभित्रका क्रियाकलाप सम्बन्धी सूचनादाताहरूको प्रतिक्रिया	३५
तालिका ४.७	-	विद्यार्थीलाई असल नागरिक बनाउन विद्यालयले कक्षा बाहिर सञ्चालन गरेका क्रियाकलापहरू सम्बन्धी सूचनादाताहरूको प्रतिक्रिय	३६